

حل مسئله زمانبندی پروژه با محدودیت منابع چند حالتی (MRCPSP) با الگوریتم زنبورهای عسل

امیر صادقی

دانشجوی کارشناسی ارشد مهندسی صنایع دانشگاه پیام نور تهران (نویسنده مسوول) amir_sadeghi_ie@yahoo.com

اعظم دخت صفی صمغ آبادی

استادیار گروه مهندسی صنایع دانشگاه پیام نور تهران

فرناز برزین پور

استادیار گروه مهندسی صنایع دانشگاه علم و صنعت ایران

تاریخ دریافت: ۸۹/۸/۲۲ * تاریخ پذیرش: ۹۰/۳/۱۱

چکیده

مسئله زمانبندی پروژه با محدودیت منابع چندحالتی^۱ از جمله مسائل زمانبندی پروژه با محدودیت منابع است. در این مسئله هر پروژه از فعالیت‌هایی تشکیل شده است که بین آنها روابط پیش‌نیازی و محدودیت منابع مختلف از جمله منابع تجدید پذیر و تجدید ناپذیر وجود دارد. هر فعالیت دارای بیش از یک نوع حالت اجرا می‌باشد که هر حالت اجرا، مقدار منبع و مدت زمان انجام خاص خود را طلب می‌کند. این مسئله از جمله مسائل NP-Hard است، لذا همواره محققین در تلاش برای یافتن بهترین روش برای حل این مسائل بوده‌اند. در این پژوهش از الگوریتم زنبورهای عسل برای حل کمک گرفته شده است که تاکنون از این الگوریتم برای حل این دسته از مسائل استفاده نشده و این امر از جمله نوع‌آوریهای این پژوهش می‌باشد و سپس مسائل مختلف استاندارد موجود در ادبیات، با این الگوریتم مورد حل قرار گرفته و نتایج با بهترین و جدیدترین الگوریتم‌هایی که تاکنون برای این مساله مورد استفاده قرار گرفته‌اند مقایسه شده است تا عملکرد الگوریتم در حل این دسته از مسائل مورد بررسی قرار گیرد. نتایج حاکی از عملکرد موفق الگوریتم زنبورهای عسل در حل مسائل MRCPSP است.

واژه‌های کلیدی:

زمانبندی پروژه، محدودیت منابع، چند حالتی، الگوریتم زنبورهای عسل

^۱- Multi Mode Resource Constrained Project Scheduling (MRCPSP)

۱- مقدمه

تاریخچه مدیریت پروژه در جهان را معمولاً به مدیریت پروژه‌های عظیمی همچون ساخت اهرام مصر، دیوار چین و یا بنا نهادن تخت جمشید به دستور داریوش مربوط می‌دانند اما تاریخچه مدیریت پروژه در دنیای جدید به سالهای ابتدایی دهه ۱۹۰۰ میلادی باز می‌گردد؛ امروزه با جهانی شدن تجارت، استفاده بهینه از منابع برای بقاء در صحنه‌های جهانی، امری ضروری است. از همین جهت است که مفاهیمی همچون پروژه، کنترل پروژه و زمانبندی پروژه با محدودیت منابع و ... مطرح شده است.

زمانبندی پروژه با محدودیت منابع از جمله مسائل NP-Hard است (Demeulemeester, E and Herroelen, W (S.2002)). در این مسئله هر پروژه از تعدادی فعالیت تشکیل شده است، علاوه تعدادی منبع با ظرفیت های محدود در هر دوره زمانی وجود دارد. فعالیت ها علاوه بر اینکه نسبت به یکدیگر جهت اجرا دارای اولویت هستند، در استفاده از منابع نیز محدودیت دارند. هدف معمولاً کمینه کردن زمان اتمام پروژه (Cmax) می باشد به نحوی که محدودیت های تقدمی و محدودیت منابع ارضاء شود. ساده ترین حالت این مسئله، مسئله پایه زمانبندی پروژه با محدودیت منابع است که در آن هر فعالیت تنها به یک طریق قابل انجام است و منابع نیز تنها منابع تجدیدپذیر هستند. همانطور که واضح است در عمل گاه یک فعالیت به بیش از یک روش قابل انجام است و می توان به عنوان نمونه با صرف منابع بیشتر و یا روش دیگر اجرا، آن فعالیت را به اتمام رسانید. لذا به این علت دسته‌ای دیگر از مسائل این مدل، تحت عنوان زمانبندی پروژه با محدودیت منابع چندحالتی بوجود آمده است.

مسئله RCPSPP چند حالتی در ادبیات موضوع این مسئله به صورت MRCPSP نمایش داده می‌شود. فرض چند حالتی بودن مسئله RCPSPP به صورت زیر تعریف می‌شود: "یک فعالیت J باید در یک زمان شروع در یکی از حالات اجرائی که به صورت $M_j, 1, \dots, M_j$ با M_j حالت اجرا نمایش داده می‌شود، آغاز گردد. فعالیت با هر حالت اجرائی که شروع می‌شود باید با همان حالت هم اتمام یابد. در مدل پایه MRCPSP انقطاع جایز نیست. زمان اجرا فعالیت J در حالت m با D_{jm} نمایش داده می‌شود. مقدار منبع نوع k مورد نیاز برای فعالیت J برای اجرا در حالت m با r_{jmk} نمایش داده می‌شود. علاوه بر منابع تجدیدپذیر، منابع تجدیدناپذیر^۱ هم اغلب در مدل‌های چندحالتی به کار گرفته می‌شود. یک برنامه زمان‌بندی برای مدل MRCPSP با یک زمان شروع S_j و در حالت M_j برای هر فعالیت J تعیین می‌شود. مشهورترین تابع هدف در ادبیات موضوع این مسائل کمینه کردن زمان اتمام پروژه می‌باشد." واضح است که اگر تنها یک حالت برای هر فعالیت وجود داشته باشد و منبع تجدیدناپذیر وجود نداشته باشد، مسئله به مسئله RCPSPP استاندارد تبدیل خواهد شد. به این نکته هم باید اشاره کرد که در صورت در نظر گرفتن منابع تجدیدناپذیر ممکن است زمان‌بندی شدنی نداشته باشیم که این امر توسط کولیش و درگزل (Kolisch, R. and Drexl, A. 1997) نشان داده شده است. مسئله بررسی وجود داشتن زمان‌بندی شدنی در این مسئله، خود یک نوع مسئله NP-Complete است. بر طبق نمادگذاری بروکر و همکاران (Brucker et al. 1999) در این حالت، پارامتر α با MPS شروع می‌شود.

مقالات فراوانی در این زمینه به چاپ رسیده است که می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

الکاراز و همکاران (Alcaraz et al. 2003)، بولیمین و لکوگ (Lecocq, H. and Bouleimen, K. 2003)، هارتمن (Hartmann, S. 2001)، جوزفسکا و همکاران (Jozefowska et al. 2001)، ازدامار (Ozdamar, L. 1999) و پسچ (Pesch, E. 1999) و همچنین ورما و همکاران (Varma et al. 2007) که بر روی مدل چند حالتی بدون منبع تجدیدپذیر بحث کرده‌اند. مسئله چند حالتی با روابط پیش‌نیازی کلی^۲ توسط محققینی از جمله باریوس و همکاران (Barrios et al. 2009) و بروکر و کنوست (Brucker, P. and Knust, S. 2001) و کالون و همکاران (Calhoun et al. 2002) و سیدحسینی و سبزه پرور (Sabzehparvar, M. and Seyed-Hosseini, S.M. 2008) مورد بررسی قرار گرفته است. زوا و همکاران (Zhu et al. 2008) یک مسئله چندحالتی با محدودیت‌های منابع کلی در نظر گرفته‌اند.

¹- Non-Renewable

²- Generalized Precedence Relations (GPR)

نتاسمبون و راندهاوا (Nudtasomboon, N. and Randhawa, S.U. 1997) اجازه انقطاع (شکست) در فعالیت‌ها را در مسئله MRCPSP در نظر گرفتند. در مسئله MRCPSP پایه، هنگامیکه یک فعالیت برای اجرا، دوباره از سر گرفته می‌شود حالت اجرایی آن همان حالت قبل از شکست بوده و امکان تغییر حالت اجرا وجود ندارد.

کاربردی بودن این مسئله باعث توجه بیش از پیش محققین به این مسئله در سال‌های اخیر شده است. این دسته از مسائل در مهندسی صنایع به دو دلیل مورد توجه قرار گرفته‌اند: اول اینکه با توجه به شرایط متفاوت کاربردی و صنعتی از نظر تابع هدف، خصوصیات فعالیت‌ها، منابع و نوع روابط پیش‌نیازی بسیار متنوع‌اند و دوم اینکه با توجه به NP-hard بودن این مسائل محققین همواره به دنبال ارائه راه حل‌های کارآتری برای حل این دسته از مسائل بوده‌اند. مساله MRCPSP از جمله مسائل بهینه‌سازی ترکیبی^۱ می‌باشد، اهدافی از قبیل بیشینه کردن نرخ ارزش فعلی^۲ و اهداف کیفی و مینیمم کردن هزینه و... هم در مدلسازی این مسئله در نظر گرفته شده است.

تالبوت (Talbot, F.B. 1982) یک مدل برنامه ریزی صفر و یک برای این مسائل ایجاد کرده است. همانطور که بیان شد در این مسئله یک فعالیت در حالت‌های مختلفی قابل انجام است که هر حالت زمان انجام فعالیت و مقدار منبع‌های مورد نیاز خاص خود را می‌طلبد. متغیر تصمیم X_{imt} این مدل بصورت زیر است:

$$X_{imt} = \begin{cases} 1 & \text{if } i \text{ in Modem finished at } t \\ 0 & \text{otherwise} \end{cases}$$

$$\min \sum_{t=es_i}^{ls_i} t \cdot x_{imt}$$

S.t.

$$\sum_{m=1}^{M_i} \sum_{t=es_i}^{ls_i} x_{imt} = 1 \quad i = 1, 2, \dots, n \quad (1)$$

$$\sum_{m=1}^M \sum_{t=es_i}^{ls_i} (t + d_{im}) x_{imt} \leq \sum_{m=1}^{M_j} \sum_{t=es_j}^{ls_j} t x_{jmt} \quad (i, j) \in E \quad (2)$$

$$\sum_{i=1}^n \sum_{m=1}^{M_i} r_{imk}^{\rho} \sum_{s=\max\{t-d_{im}, es_i\}}^{\min\{t-1, ls_i\}} x_{ims} \leq \alpha_k^{\rho} \quad \text{for } k = 1, \dots, K^{\rho}, t = 1, \dots, T \quad (3)$$

$$\sum_{i=1}^n \sum_{m=1}^{M_i} r_{imk}^{\nu} \sum_{s=es_i}^{ls_i} x_{ims} \leq \alpha_k^{\nu} \quad \text{for } k = 1, 2, \dots, K^{\nu} \quad (4)$$

$$x_{imt} \in \{0, 1\} \quad i = 1, \dots, n, m = 1, 2, \dots, M_i, t = es_i, \dots, ls_i \quad (5)$$

در مدل بالا es_i به ترتیب زودترین و دیرترین زمان شروع فعالیت i بر اساس مدل‌های اجرا با کمترین زمان ممکن است. d_{im} زمان انجام فعالیت در حالت اجرایی m است. r_{imk}^{ρ} مقدار منبع تجدید پذیر نوع k برای انجام فعالیت i در حالت اجرایی m است. α_k^{ν} سطح دسترسی منابع تجدید پذیر نوع k است. E مجموعه روابط پیش‌نیازی است و شبکه نیز از نوع AON است و T نیز حد بالای زمان انجام پروژه است. تابع هدف هم همان مینیمم کردن زمان اتمام پروژه است. به این نکته نیز باید اشاره شود که دو فعالیت مجازی ابتدا و انتهای پروژه با زمان انجام صفر وجود دارد که نشان دهنده شروع و پایان پروژه هستند.

محدودیت (۱) مشخص می‌کند که هر فعالیت تنها یک حالت اجرا و یک زمان شروع دارد و فعالیت با هر روش اجرایی که شروع می‌شود با همان روش اجرا باید خاتمه یابد. محدودیت (۲)، محدودیت روابط پیش‌نیازی است که مانند مدل RCPSP پایه تنها

^۱- Combinatorial Optimization Problem

^۲- Net Present Value

روابط پیش‌نیازی از نوع FS (پایان به شروع) را دارا می‌باشند. محدودیت (۳) سطح دسترسی منابع تجدیدپذیر است که معین می‌کند از این سطح تجاوزی در هر دوره صورت نگیرد و محدودیت (۴) نیز محدودیت منابع تجدید ناپذیر است و یکی از مشخصه‌های مهم مسائل MRCPS و تفاوت عمده آن با مسائل RCPSP پایه این است که این سری از مسائل دارای این چنین منابعی می‌باشند که مقدار آنها برای کل پروژه یک مقدار معین است و در هر دوره تجدید نمی‌گردد. از جمله این منابع می‌توان به بودجه پروژه و... را اشاره کرد و در آخر مدل، محدودیت متغیر تصمیم (۵) وجود دارد که این متغیر، باینری است که در صورتی که فعالیت i در حالت اجرایی m در زمان t انجام گیرد مقدار یک و در غیر اینصورت مقدار صفر را بخود می‌گیرد. به این نکته نیز باید اشاره شود که مسئله MRCPS همانند مسئله RCPSP یک مسئله NP-Hard است که این امر توسط کولیش در سال ۱۹۹۵ و اسچومر در سال ۱۹۹۶ نشان داده شد. هدف از این پژوهش استفاده از الگوریتم فراابتکاری جدیدی به نام الگوریتم زنبورهای عسل به منظور دستیابی به نتایج بهتر در حل این مسئله کاربردی است تا بتوان این مسئله را در مسائل دنیای واقعی با بدست آوردن نتایجی مطلوب به کار برد.

۲- مواد و روش‌ها

این مقاله از نوع کاربردی است و روش تحقیق کمی است. الگوریتم زنبورهای عسل نتایج موفقیت آمیزی در حل مساله زمانبندی پروژه با منابع محدود تک‌حالتی توسط صادقی و همکاران (Sadeghi et al., 2011) بدست آورد، لذا با فرض موثر بودن الگوریتم زنبورهای عسل در حل مسئله MRCPS این تحقیق صورت گرفته است که نتایج بر این فرض، صحه نهاده است. ابتدا به معرفی جامع الگوریتم زنبورهای عسل پرداخته شده است و سپس الگوریتم پیشنهادی با بکارگیری عملگرهایی که برای مسئله MRCPS طراحی شده اند، در چارچوب کلی الگوریتم زنبورهای عسل به حل این مسئله می‌پردازد. این الگوریتم مبتنی بر جمعیت به نام الگوریتم زنبور عسل (BA) نامیده شده است. این الگوریتم از رفتار زنبورهای عسل برای کاوش غذای تقلید کرده است در مدل پایه آن از جستجوی همسایگی ادغام شده با جستجوی تصادفی استفاده می‌کند و می‌توان از آن برای هر دو نوع بهینه یابی ترکیبی و بهینه یابی تابعی استفاده کرد. در بخش ۲-۳ تعدادی مسائل مینا که کارایی و نیرومندی این الگوریتم جدید را ثابت کرده است ارائه شده و همچنین با سایر الگوریتمهای قدیمی مقایسه شده تا کیفیت جواب این الگوریتم نمایان شود.

- الگوریتم زنبورهای عسل

بسیاری از بهینه سازی های پیچیده چند متغیره نمی‌تواند مستقیماً در زمانهای محاسباتی محدود بصورت چند جمله ای حل شوند. این امر موجب بوجود آمدن الگوریتمهای جستجویی شده که راه حل های نزدیک به بهینه را در زمانهای اجرایی قابل قبول پیدا کنند. برخی از سیستمهای طبیعی (کلونی حشرات اجتماعی) به ما یاد می‌دهند که یک سری ارگانسیمهای ساده ی خارجی قابلیت تولید سیستمهای را دارند که به ما کمک بر هم کنشهای پویا قابلیت انجام اعمال بسیار پیچیده را دارند. این الگوریتم از رفتار جستجوی زنبوران برای غذا نشات گرفته است و می‌توان آن را جزء "ابزارهای شبیه سازی هوشمند" طبقه بندی کرد. گروه زنبورها به خاطر استقلال داخلی کلونی و عملکردهای توزیع شده و سیستم درون سازمانی یکی از بهترین کلونی‌ها برای توضیح این مسائل شناخته شده است، که می‌توان این مدل را هم برای مسائل با عدم قطعیت نیز به کار برد (Pham et al. 2007).

الگوریتم زنبور مبتنی بر الگوریتم جستجو است که اولین بار در سال ۲۰۰۵ توسعه یافت. این الگوریتم شبیه سازی رفتار جستجوی غذای گروههای زنبور عسل است. در نسخه ابتدایی این الگوریتم، الگوریتم نوعی از جستجوی محلی انجام می‌دهد که با جستجوی تصادفی^۱ ترکیب شده و می‌تواند برای بهینه سازی ترکیبی k زمانی که بخواهیم چند متغیر را همزمان بهینه کنیم،^۱ و یا بهینه سازی تابعی به کار رود. یک کلونی زنبور عسل می‌تواند در مسافت زیادی و نیز در جهت های گوناگون

^۱- Random

پخش شود تا از منابع غذایی بهره برداری کند. قطعات گلدار با مقادیر زیادی نکتار و گرده که با تلاشی کم قابل جمع آوری است، به وسیله ی تعداد زیادی زنبور بازدید می شود؛ به طوری که قطعاتی از زمین که گرده یا نکتار کمتری دارد، تعداد کمتری زنبور را جلب می کند (Pham et al. 2007).

پروسه ی جستجوی غذای یک کلونی به وسیله ی زنبورهای دیده بان آغاز می شود که برای جستجوی گلزارهای امید بخش {دارای امید بالا برای وجود نکتار یا گرده} فرستاده می شوند. زنبورهای دیده بان به صورت تصادفی از گلزاری به گلزار دیگر حرکت می کنند. در طول فصل برداشت محصول {گل دهی}، کلونی با آماده نگه داشتن تعدادی از جمعیت کلونی به عنوان زنبور پیشتاز (دیده بان) به جستجوی خود ادامه می دهند. هنگامی که جستجوی تمام گلزارها پایان یافت، هر زنبور دیده بان، بالای گلزاری که اندوخته ی کیفی مطمئنی از نکتار و گرده دارد، رقص خاصی را اجرا می کند. این رقص که به نام "رقص چرخشی" (حرکتی مانند حرکت قرقره) شناخته می شود، اطلاعات مربوط به جهت تکه گلزار (نسبت به کندو)، فاصله تا گلزار و کیفیت گلزار را به زنبورهای دیگر انتقال می دهد. این اطلاعات زنبورهای اضافی و پیرو را به سوی گلزار می فرستد. بیشتر زنبورهای پیرو به سوی گلزارهایی میروند که امید بخش تر هستند و امید بیشتری برای یافتن نکتار و گرده در آنها، وجود دارد. وقتی همه ی زنبورها به سمت ناحیه ای مشابه بروند، دوباره به صورت کتره ای و به علت محدوده ی رقصشان در پیرامون گلزار پراکنده می شوند تا به موجب این کار سرانجام نه یک گلزار، بلکه بهترین گل های موجود درون آن تعیین موقعیت شوند (Pham et al. 2007).

الگوریتم زنبور هر نقطه را در فضای پارامتری (متشکل از پاسخ های ممکن) به عنوان منبع غذا تحت بررسی قرار می دهد. زنبورهای دیده بان "کارگزاران شبیه سازی شده به صورت کتره ای فضای پاسخ ها را ساده می کنند و به وسیله ی تابع شایستگی کیفیت موقعیت های بازدید شده را گزارش می دهند. جواب های ساده شده رتبه بندی می شوند، و دیگر "زنبورها" نیروهای تازه ای هستند که فضای پاسخ ها را در پیرامون خود برای یافتن بالاترین رتبه محل ها جستجو می کنند که "گلزار" نامیده می شود { الگوریتم به صورت گزینشی دیگر گلزارها را برای یافتن نقطه ی بیشینه ی تابع شایستگی جستجو می کند. (Pham et al. 2006)

این الگوریتم نیازمند پارامترهایی می باشد که عبارتند از :

تعداد زنبوران پیشتاز = n

تعداد محل های انتخاب شده خارج از مناطق بررسی شده قبلی = m

تعداد بهترین محل های انتخاب شده خارج از m محل انتخاب شده = e

تعداد زنبوران بکار گرفته شده برای بهترین مکانهای e = nep

تعداد زنبوران بکار گرفته شده برای دیگر محل های انتخاب شده ($m-e$ محل باقیمانده) = nsp

اندازه اولیه منطقه ها که شامل مکان ، قسمتهای مجاور آن و معیار توقف می باشد = ng

این الگوریتم با n سرباز دیده بان (پیشتاز) که به طور تصادفی در فضای جستجوی قرار دارند کار خود را آغاز می کند. مناسب بودن مکان های بررسی شده توسط سربازان دیده بان در مرحله ی ۲ ارزیابی می شود (Pham et al. 2006).

مرحله ۱: جمعیت اولیه با راه حل های تصادفی

مرحله ۲: ارزیابی سازگاری جمعیت

مرحله ۳: شکل گیری جمعیت جدید

مرحله ۴: انتخاب مکانها برای جستجوی قسمتهای مجاور

مرحله ۵: بکار گرفتن زنبوران برای محل های انتخاب شده و ارزیابی آنها

مرحله ۶: انتخاب مناسبترین زنبوران (زنبوران شایسته) از هر منطقه

مرحله ۷: تعیین زنبوران باقی مانده برای جستجوی تصادفی و ارزیابی سازگاری شان

مرحله ۸: پایان

در مرحله ۴ زنبورهای که بیشترین صلاحیت را دارند به عنوان " زنبوران انتخابی " انتخاب می‌شوند و مکانها توسط آنها بررسی شده برای جستجوی همسایگی انتخاب می‌شوند، سپس در مراحل ۵ و ۶ الگوریتم جستجوها در مناطق مجاور از مکانهای انتخابی را انجام می‌دهند. بیشتر زنبورها برای جستجو در نزدیکی بهترین مکانها تخصیص داده می‌شوند. زنبورها می‌توانند به طور مستقیماً مطابق با صلاحیت وابسته به همراه مناطقی که بررسی کرده‌اند انتخاب شوند. داده‌های صلاحیت برای تعیین احتمال زنبورهایی که انتخاب می‌شوند استفاده می‌گردند. جستجوها در مناطق همسایگی بهترین مکانهای e راه حل‌های بهتری را ارائه می‌دهند. به همراه این گشت زنی این نفرگیری تفاضلی عملیات کلیدی الگوریتم زنبورهای عسل می‌باشد. اگرچه در مرحله ۶ برای هر منطقه فقط زنبورهایی با بیشترین صلاحیت به شکل جمعیت بعدی زنبوران عسل انتخاب خواهند شد، در طبیعت چنین محدودیتی وجود ندارد این محدودیت در اینجا برای کاهش تعداد نقاط کشف شده می‌باشد. در مرحله ۷ زنبوران باقی مانده در جمعیت بطور تصادفی در اطراف فضای جستجو برای راه حل‌های بالقوه تخصیص می‌یابند. این مراحل جداگانه هستند تا زمانیکه معیار توقف ایجاد شود و در پایان هر تکرار، کلنی دو قسمت در جمعیت جدیدش خواهد داشت. نماینده‌هایی از هر منطقه انتخابی و زنبوران دیده بان دیگر برای انجام جستجوهای جدید تخصیص یافته‌اند (Pham et al. 2006). به منظور آزمایش الگوریتم زنبورهای عسل، در مقاله (Pham et al, 2006) الگوریتم زنبورهای عسل در هشت تابع معیار بکاربرده شد و نتایج با موارد بدست آمده از الگوریتم‌های دیگر مقایسه شده‌اند.

اولین تابع آزمایشی Dejang بود. الگوریتم زنبور عسل موفق شد، حد مطلوبیت را ۱۲۰ بار سریعتر از الگوریتم مورچگان و ۲۰۷ مرتبه سریعتر از GA با میزان موفقیت ۱۰۰٪ بدست آورد. تابع بعدی Goldstein & Price بود. الگوریتم زنبور عسل تقریباً ۵ مرتبه سریعتر از الگوریتم مورچگان و ژنتیک به حد مطلوب رسید و با موفقیت ۱۰۰٪ همراه بود. الگوریتم در مورد تابع Branin, ۱۵٪ بهسازی در مقایسه با الگوریتم مورچگان و ۷۷٪ بهسازی در مقایسه با GA و همچنین ۱۰۰٪ موفق بود. (Pham et al. 2006).

تابعهای ۵ و ۶ تابعهای Rosenbrack در ابعاد دو و چهار بودند. در هر دو تابع دو بعدی، الگوریتم زنبورهای عسل ۱۰۰٪ موفق بود. در چهار مورد بعدی به ارزیابی بیشتری برای رسیدن به حد مطلوب احتیاج بود. الگوریتم SA توانست حد مطلوبی با ۱۰ برابر ارزیابی کمتر پیدا کند اما میزان موفقیت فقط ۹۴٪ بود و الگوریتم مورچگان حد مطلوبی با ۱۰۰٪ موفقیت و ۳/۵ برابر سریعتر از الگوریتم زنبور عسل را بدست آورد (Pham et al. 2006). تابع بعدی، مدل hyper sphere شش بعدی بود. الگوریتم زنبور عسل نیمی از تعداد تابع‌های ارزیابی شده را در مقایسه با GA و یک سوم آنچه را که برای الگوریتم مورچگان احتیاج بوده را لازم داشت تا به جواب بهینه برسد. تابع آزمایشی ۸ ام، ده بعدی بود. الگوریتم زنبور عسل توانست ۱۰ مرتبه سریعتر از GA و ۲۵ مرتبه سریعتر از الگوریتم مورچگان به حد مطلوب برسد و میزان موفقیت آن هم ۱۰۰٪ بود (Pham et al. 2006). حال پس از بررسی عملکرد موفق این الگوریتم در حل این توابع پایه، الگوریتم زنبورهای عسل برای مسئله پیشنهادی مورد استفاده قرار گرفته است.

- الگوریتم زنبورهای عسل پیشنهادی برای مسئله MRCPSP

در ابتدا به تنظیم پارامترهای این الگوریتم برای حل مسئله MRCPSP پرداخته شده و سپس گام‌های الگوریتم بیان شده است. همانطور که در پیش‌تر بیان شد، این الگوریتم به پارامترهایی نیاز دارد که این پارامترها از طریق حل مسائل مختلف، برای مسائل نمونه MRCPSP تنظیم شده است که در بخش نتایج بطور کامل چگونگی این تنظیمات بیان شده است.

- گام‌های الگوریتم

گام ۱: ایجاد یک ترتیب ممکن از انجام فعالیت‌ها با رعایت پیش‌نیازها و محدودیت منابع

در این گام بدین صورت عمل می‌گردد که ابتدا به تعداد فعالیت‌های پروژه اعداد تصادفی بین ۰ و ۱ تولید می‌شود سپس این اعداد مرتب گردیده و در یک لیست ذخیره می‌گردند و همچنین لیست این ترتیب مرتب شده آنها که نماینده شماره فعالیت است در لیست دیگری ذخیره می‌گردد. واضح است که ممکن است این جواب به علت رعایت نکردن پیش‌نیازها، نشدنی باشد، لذا بدین صورت عمل می‌گردد که اولین فعالیت از لیست دوم انتخاب می‌شود در صورتیکه پیش‌نیازی نداشته باشد و یا اینکه پیش‌نیازهایش انجام گرفته باشند آن فعالیت انجام می‌گیرد و در غیر اینصورت به سراغ فعالیت بعدی در لیست ذکر شده درج می‌شود. پس از اینکه فعالیت انجام گرفت، زمان شروع (ST)^۱ و پایان (FT)^۲ و Cmax فعالیت ذخیره می‌گردد و این فعالیت از لیست پیش‌نیازها^۳ و پس‌نیازها^۴ سایر فعالیت‌ها، حذف می‌گردد.

گام ۲: ذخیره بهترین جواب تولید شده در گام ۱، بهترین جواب تولید شده در گام ۱ در محلی بنام BestSol ذخیره می‌گردد.

گام ۳: گام تکرار الگوریتم

تا زمانی که معیار توقف برای مساله رعایت نشده گام‌های ۴ الی ۶ تکرار می‌گردد. لازم به ذکر است که با توجه به ادبیات موضوع و مقاله‌های چاپ شده معیار توقف در سه حالت در نظر گرفته شده است که در بخش نتایج محاسباتی به آن اشاره شده است.

گام ۴: جستجوی همسایگی و رقص زنبورهای عسل

زنبورهای پیش‌تاز با توجه به جواب تولید کرده که در واقع همان زمان اتمام پروژه (Cmax) می‌باشد با احتمالی که در جدول زیر آمده است به رقص می‌پردازند. میزان رقص زنبور ۱ نیز با توجه به روابط زیر تعیین می‌شود و مدت زمان رقص با d'_i نمایش داده می‌شود.

$$d'_i = \frac{Pf_i}{Pf_{colony}} \rightarrow Pf_i = \frac{1}{C_{max}^i} Pf_{colony} = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n \frac{1}{C_{max}^j}$$

در ابتدا از طریق معکوس کردن نتیجه بدست آمده از زنبورهای پیش‌تاز مقدار Pf_i که تحت عنوان "نرخ سودآوری زنبور پیش‌تاز" نام تعریف شده است، بدست می‌آید. این امر واضح است که هر چه میزان Cmax کمتر باشد جواب بهتر بوده و میزان Pf_i نیز بهتر خواهد بود و سپس از میانگین تمامی Pf_i ، Pf_{colony} که تحت عنوان "متوسط نرخ سودآوری زنبورها" تعریف شده است بدست خواهد آمد و در نهایت از تقسیم Pf_i بر Pf_{colony} مدت زمان رقص زنبور پیش‌تاز نام بدست خواهد آمد. سپس بر اساس جدول زیر زنبورهای پیش‌تاز تصمیم به برگشت به کندو، رقصیدن و بسیج کردن زنبورهای تازه کار برای جستجوی همسایگی و یا عدم برگشت به کندو و جستجو تصادفی در سایر فضای جواب می‌گیرند.

جدول (۴): احتمال عدم رقصیدن و جستجوی تصادفی سایر نقاط (Wang et al. 2008)

rate	r_i
$Pf_i \leq 0.9 Pf_{colony}$	0.6
$0.9 Pf_{colony} \leq Pf_i \leq 0.95 Pf_{colony}$	0.2
$0.95 Pf_{colony} \leq Pf_i \leq 1.15 Pf_{colony}$	0.02
$Pf_i \geq 1.15 Pf_{colony}$	0.00

در واقع احتمال بازگشت به کندو و رقصیدن یک زنبور پیش‌تاز برای فراخواندن زنبورهای تازه کار^۵ برای جستجو در همسایگی جواب بدست آمده توسط آن زنبور پیش‌تاز برابر $(1 - r_i) \times 100\%$ است. واضح است که اگر کیفیت جواب یافته شده توسط یک زنبور پیش‌تاز نسبت به کل جواب‌هایی که زنبورهای پیش‌تاز دیگر یافته اند، $1/15$ برابر باشد آن زنبور با احتمال ۱۰۰ درصد به کندو

^۱- Start Time

^۲- Finish Time

^۳- Predecessor list

^۴- Successor list

^۵- Recruit Bees

بازگشته و زنبورهای تازه کار را برای جستجو در همسایگی این جواب و دست یافتن به جواب بهتر در صورت امکان، بسیج می کند. از بین این نتایج بدست آمده توسط زنبورها، تعدادی به عنوان محل های انتخابی و از بین این محل ها نیز تعدادی به عنوان بهترین محل های انتخابی مشخص می گردند. لازم به ذکر است که یک نرخ همسایگی که نرخ کاهشی می باشد در نظر گرفته شده است که رفته رفته شعاع همسایگی را کاهش می دهد تا تاکید بر جستجو در نزدیکترین نقاط به بهترین جوابهای پیدا شده، شدت یابد.

گام ۵: تخصیص تعداد زنبورهای تازه کار برای جستجوی همسایگی
تعداد زنبورهای تازه کاری که برای جستجوی همسایگی انتخاب می شوند نیز وابسته به کیفیت جواب و در واقع میزان رقص زنبور پیشتاز دارد که از طریق فرمول زیر محاسبه می شود:

$$n_{dance}^i = [d_i' nDance0]$$

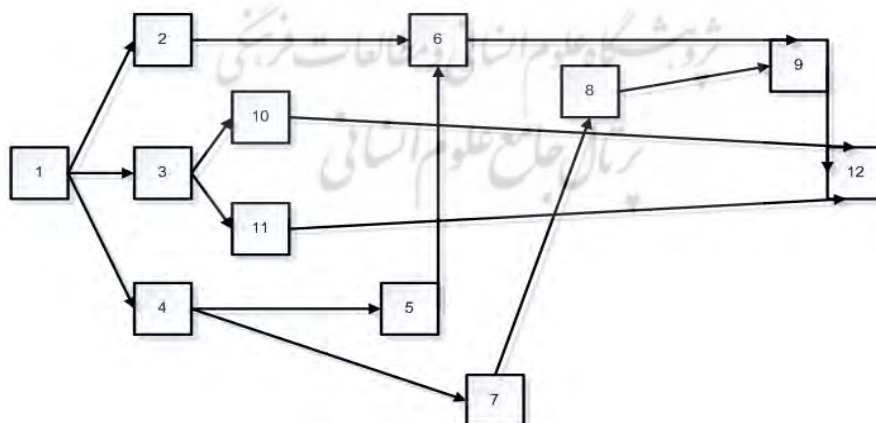
که $nDance0$ یک ضریب ثابت و d_i' مدت زمان رقص زنبور عسل پیشتاز i ام است که در بالا محاسبه شده است و n_{dance}^i ، تعداد زنبورهای تازه کار تخصیص یافته برای جستجوی همسایگی را تعیین می کند.

گام ۶: (گام پایانی) بازگشت به گام ۲

در ادامه به منظور شفاف سازی عملکرد الگوریتم یک مثال نمونه از سری مسائل استاندارد موجود در ادبیات این موضوع تحت عنوان J104-5 که بصورت کتابخانه آنلاین با نام ^۱PSPLIB در دسترس عموم قرار گرفته است، انتخاب گشته و در ادامه روند عملکرد الگوریتم در حل این مثال نمونه بطور کامل بیان شده است.

- یک مثال عددی برای بررسی عملکرد الگوریتم زنبورهای عسل در حل مسائل MRCPSP

برای بررسی نحوه عملکرد الگوریتم پیشنهادی یک مسئله نمونه از مسائل استاندارد این دسته از مسائل (PSPLIB) تحت عنوان J104-5 از سری مسائل MRCPSP انتخاب شده است که شبکه پروژه آن در زیر آورده شده است:

شکل (۱): شبکه مثال نمونه

در این مسئله نمونه، تعداد ۱۰ فعالیت اصلی و ۲ فعالیت مجازی (جمعاً ۱۲ فعالیت) که تمامی فعالیتها دارای ۳ مد (حالت) اجرا و فعالیت های مجازی ۱ و ۱۲ نیز دارای ۱ مد اجرا می باشند و دو منبع تجدید پذیر و دو منبع تجدید ناپذیر وجود دارد که وضعیت دسترسی این منابع بصورت زیر است:

^۱ - <http://129.187.106.231/psplib/>

$$R_1 = 4 \quad R_2 = 11 \quad N_1 = 50 \quad N_2 = 61$$

مسئله برای یک تکرار اجرا شده است و تعداد زنبورهای پیشتاز اولیه نیز ۱۰ عدد در نظر گرفته شده است لذا ۱۰ جواب اولیه خواهیم داشت که هر یک دارای یک جواب $C_{\max}$ خواهد بود. مقادیر این جوابها در جدول زیر بصورت صعودی مرتب شده اند:

جدول(۵): مقادیر تابع هدف هر زنبور پیشتاز مثال نمونه

زنبور	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
$C_{\max}$	32	37	38	41	42	50	50	50	50	53

همانطور که مشخص است بهترین جواب $C_{\max} = 32$ است که این جواب به عنوان بهترین جواب انتخاب شده و در محلی تحت عنوان BestSol ذخیره می گردد. روند تولید این جواب بصورت زیر بوده است :

ابتدا به تعداد فعالیت ها که در این مسئله ۱۰ فعالیت اصلی و ۲ فعالیت مجازی (جمعاً ۱۲ فعالیت) است اعداد تصادفی بین $[0,1]$ تولید می شود و در محلی بنام q ذخیره می گردد اعداد تصادفی تولید شده برای این بهترین جواب بصورت زیر بوده است :

$$q = [0.932, 0.8351, 0.8954, 0.5825, 0.5827, 0.8549, 0.0349, 0.8854, 0.1548, 0.0364, 0.7461, 0.4077]$$

بعلت اینکه فعالیت ها دارای مدهای مختلف اجرا هستند به همین علت یکسری اعداد تصادفی دیگر نیز تولید و در لیستی بنام a ذخیره می شود تا بعداً برای انتخاب مد اجرا فعالیت مورد استفاده قرار می گیرد. اعداد تصادفی تولید شده به صورت زیر بوده است:

$$a = [0.16, 0.4181, 0.333, 0.332, 0.2254, 0.5624, 0.3183, 0.5017, 0.125, 0.1125, 0, 0.3840]$$

ابتدا به روند کار برای انتخاب فعالیت ها پرداخته شده است و سپس روند انتخاب مد اجرایی بیان خواهد شد.

بعد از تولید لیست q (اعداد تصادفی) این اعداد از چپ به راست شماره های ۱ تا ۱۲ را به خود اختصاص می دهند و سپس این اعداد بصورت صعودی مرتب می شوند و در لیستی تحت عنوان L ذخیره می گردند لذا لیست L بعد از مرتب شدن بصورت زیر خواهد بود:

$$L = [7, 10, 9, 12, 4, 5, 11, 2, 6, 8, 3, 1]$$

مشخص است که این لیست و این ترتیب اجرای فعالیتها بدلیل روابط پیش نیازی و محدودیت منابع قابل انجام نخواهد بود و ممکن است نشدنی باشد، لذا تغییراتی باید صورت گیرد تا این جواب به یک جواب شدنی تبدیل گردد برای این منظور از لیست L بترتیب از چپ به راست فعالیت ها تک تک مورد بررسی قرار می گیرند و اولین فعالیتی که پیش نیازهایش رعایت شده باشد انتخاب می گردد و در لیست جدیدی به نام L_2 ذخیره می گردد. و بهمین صورت این کار ادامه می یابد تا تمام فعالیتها انتخاب گردند و لیست L_2 کامل شود.

بر این اساس با توجه به پیش نیازها در مثال مورد بررسی از چپ به راست تنها در ابتدا فعالیت ۱ قابل انجام خواهد بود که در آخر لیست L است لذا این فعالیت انتخاب می گردد و لیست L_2 بصورت زیر خواهد شد :

$$L_2 = [1, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0]$$

حال فعالیت ۱ از لیست پیش نیازها و یا پس نیازهای سایر فعالیت ها حذف و این لیست ها بروز می گردد و دوباره از چپ به راست از لیست L انتخاب فعالیت صورت می گیرد. با توجه به شبکه پروژه واضح است که بعد از فعالیت ۱ تنها فعالیتهای ۲ و ۳ قابل اجرا خواهند بود که بعلت اینکه فعالیت ۴ در لیست L جلوتر از فعالیت های ۲ و ۳ است این فعالیت انتخاب می گردد و لیست L_2 بصورت زیر خواهد شد:

$$L_2 = [1, 4, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0]$$

این موارد آنقدر تکرار می گردد تا لیست L_2 بصورت زیر کامل می گردد.

$$L_2 = [1, 4, 7, 5, 2, 6, 8, 9, 3, 10, 11, 12]$$

همانطور که مشهود است این جواب، یک جواب کاملاً شدنی است. حال بعد از انتخاب فعالیت ها باید مد انجام آنها انتخاب گردد که این امر بصورت زیر انجام خواهد گرفت:

ابتدا تعداد مدهای قابل انجام برای هر فعالیت مشخص می گردد و در لیستی تحت عنوان nMode ذخیره می گردد. تعدادی از مدهای مسائل نمونه به دلیل احتیاج به منابع که سطح دسترسی بیش از میزان حداکثر در دسترس است حذف می گردد لذا این لیست برای این مسئله نمونه بصورت زیر خواهد بود:

$$nMode = [1, 1, 2, 2, 3, 3, 3, 3, 1, 3, 3, 1]$$

حال مد اجرا از این مدهای قابل انجام بصورت تصادفی با کمک گرفتن از اعداد تصادفی لیست a و فرمولی که در زیر آورده شده است انتخاب می گردد. مشخص است بعلت تصادفی بودن اعداد a در هر تکرار مدهای مختلفی ممکن است انتخاب گردد. فرمول مربوطه بصورت زیر است:

$$m_i = \min ([nMode \times (a_i) + 1], nMode(i))$$

این لیست یعنی m_i ، شماره مد انتخاب شده برای فعالیت i را نشان می دهد و نام مد انتخاب شده در لیست دیگر به نام m قرار می گیرد. مقادیر m_i برای هر فعالیت بصورت زیر محاسبه می گردد:

$$a_1 = 0.16 \Rightarrow \min ([1 \times 0.16 + 1], 1) = 1$$

$$a_2 = 0.4181 \Rightarrow \min ([1 \times 0.4181 + 1], 1) = 1$$

$$a_3 = 0.3330 \Rightarrow \min ([2 \times 0.333 + 1], 2) = 1$$

$$a_4 = 0.3320 \Rightarrow \min ([2 \times 0.332 + 1], 2) = 1$$

$$a_5 = 0.2254 \Rightarrow \min ([3 \times 0.2254 + 1], 3) = 1$$

$$a_6 = 0.5624 \Rightarrow \min ([3 \times 0.5624 + 1], 3) = 2$$

$$a_7 = 0.3183 \Rightarrow \min ([2 \times 0.3183 + 1], 3) = 1$$

$$a_8 = 0.5017 \Rightarrow \min ([3 \times 0.5017 + 1], 3) = 2$$

$$a_9 = 0.0125 \Rightarrow \min ([2 \times 0.0125 + 1], 1) = 1$$

$$a_{10} = 0.1125 \Rightarrow \min ([3 \times 0.1125 + 1], 3) = 1$$

$$a_{11} = 0 \Rightarrow \min ([3 \times 0 + 1], 3) = 1$$

$$a_{12} = 0.384 \Rightarrow \min ([1 \times 0.384 + 1], 1) = 1$$

لذا لیست m_i به صورت زیر خواهد بود که نمایانگر شماره مد انتخاب شده از لیست مدهای شدنی است:

$$m_i = [1, 1, 1, 1, 1, 2, 1, 2, 1, 1, 1, 1]$$

حال با توجه به مدهای قابل انجام که در زیر لیست شده اند مدهای انتخابی در لیست m بصورت زیر است:

$$\tilde{M} = [\begin{matrix} j=1 & j=2 & j=3 & j=4 & j=5 & j=6 & j=7 & j=8 & j=9 & j=10 & j=11 & j=12 \\ [1] & [1] & [2,3] & [2,3] & [1,2,3] & [1,2,3] & [1,2,3] & [1,2,3] & [1] & [1,2,3] & [1,2,3] & [1] \end{matrix}]$$

حال m های انتخابی بصورت زیر خواهند بود:

$$\begin{array}{lll}
 m_{i1} = 1 \Rightarrow m_1 = 1 & m_{i2} = 1 \Rightarrow m_2 = 1 & m_{i3} = 1 \Rightarrow m_3 = 2 \\
 m_{i4} = 1 \Rightarrow m_4 = 2 & m_{i5} = 1 \Rightarrow m_5 = 1 & m_{i6} = 2 \Rightarrow m_6 = 2 \\
 m_{i7} = 1 \Rightarrow m_7 = 1 & m_{i8} = 2 \Rightarrow m_8 = 2 & m_{i9} = 1 \Rightarrow m_9 = 1 \\
 m_{i10} = 1 \Rightarrow m_{10} = 1 & m_{i11} = 1 \Rightarrow m_{11} = 1 & m_{i12} = 1 \Rightarrow m_{12} = 1
 \end{array}$$

در نهایت مدهای انتخابی در لیست m بدینگونه است :

$$m = [1, 1, 2, 2, 1, 2, 1, 2, 1, 1, 1, 1, 1]$$

حال بر اساس زمان های انجام فعالیت هایی که در فایل j104-5.mm در سایت PSPLIB برای هر مد موجود است مدت زمان انجام هر فعالیت و زمان شروع و پایان و منابع مصرفی بصورت زیر خواهد بود. برای انتخاب زمان شروع یک فعالیت نیز بدینگونه عمل شده است که فعالیتی که از لیست L1 برای انجام گرفتن انتخاب می گردد تمامی پیش نیازهایش بررسی شده و ماکزیمم زمان اتمام پیش نیازهایش به عنوان زمان شروع فعالیت انتخابی به شرط در دسترس بودن منابع مورد نیاز در نظر گرفته می شود و در صورت در دسترس نبودن منابع، زمان شروع به زودترین زمانی که منابع در دسترس باشد شیفت پیدا می کند.

$$Duration = [0, 7, 3, 8, 5, 5, 1, 6, 5, 2, 3, 0]$$

$$ST = [0, 14, 21, 0, 9, 21, 8, 21, 27, 27, 29, 32]$$

$$FT = [0, 21, 24, 8, 14, 26, 9, 27, 32, 29, 32, 32]$$

وضعیت منابع مصرفی در زمان های مختلف نیز بصورت زیر خواهد بود :

$$R_1 = \begin{bmatrix} t_1 \dots t_{21} & t_{22} \dots t_{26} & t_{27} & t_{28}, t_{29} & t_{30}, \dots, t_{32} \\ 0 & 4 & 2 & 3 & 2 \end{bmatrix}$$

$$R_2 = \begin{bmatrix} t_1 \dots t_8 & t_9 & t_{10} \dots t_{21} & t_{22} \dots t_{24} & t_{25} \dots t_{27} & t_{28} \dots t_{32} \\ 10 & 8 & 10 & 5 & 0 & 3 \end{bmatrix}$$

$$Total N_1 = \begin{bmatrix} t_1 \dots t_8 & t_9 \dots t_{14} & t_{15} \dots t_{21} & t_{22} \dots t_{29} & t_{30}, \dots, t_{32} \\ 5 & 9 & 20 & 27 \end{bmatrix}$$

$$Total N_2 = \begin{bmatrix} t_1 \dots t_9 & t_{10} \dots t_{21} & t_{22} \dots t_{27} & t_{28} \dots t_{32} \\ 9 & 12 & 17 & 30 \end{bmatrix}$$

همانطور که پیش تر بیان شد سطح دسترسی منابع بصورت زیر بوده است که در منابع تجدید پذیر تجاوزی صورت نگرفته و منابع تجدید ناپذیر باقیمانده نیز بصورت زیر است :

$$R_1 = 4 \quad R_2 = 11 \quad N_1 = 50 \quad N_2 = 61$$

$$Remain N_1 = 23 \quad Remain N_2 = 31$$

پس از تولید جواب های اولیه و انتخاب بهترین جواب، نوبت به بازگشت زنبورها به کندو و رقص و جستجوی همسایگی آنهاست. لذا طبق موارد بیان شده در مقاله در جدول مقادیر Pf_i و d'_i که همان مدت زمان رقص هر زنبور است به صورت زیر بدست خواهد آمد :

$$\rightarrow Pf_{colony} = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n \frac{1}{C_{max}^j}, \quad Pf_i = \frac{1}{C_{max}^i} \quad d'_i = \frac{Pf_i}{Pf_{colony}}$$

جدول (۶): مدت زمان رقص زنبورهای پیشتاز مثال نمونه

C_{max}	32	37	38	41	42	50	50	50	50	53
Pf_i	0.031	0.027	0.0256	0.0227	0.025	0.02	0.0196	0.0175	0.0161	0.0161
d'_i	1.4359	1.2759	1.2104	1.0729	0.9441	0.9441	0.9256	0.8382	0.7614	0.7614

حال با توجه به جدول ۴ (عدم رقصیدن زنبورهای و برگشت به کندو) احتمال بازگشت هر زنبور پیشتاز به کندو و رقصیدن آن بصورت زیر خواهد بود:

جدول (۷): احتمال بازگشت زنبورهای پیشتاز به کندو در مثال نمونه

Bee	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
r_0	0	0	0	0	0.2	0.2	0.2	0.6	0.6	0.6
احتمال برگشت به کندو و رقص	1	1	1	1	0.8	0.8	0.8	0.4	0.4	0.4

واضح است که زنبورهای پیشتاز ۱ تا ۴ که دارای بهترین جوابها نیز می‌باشند با احتمال ۱۰۰٪ به کندو بازگشته و زنبورهای تازه کار را برای جستجوی همسایگی در اطراف جواب خود بسیج می‌کنند سایر زنبورها نیز با احتمال‌های بیان شده ممکن است باز گردند و یا خود به جستجوی تصادفی در سایر مکانهای جواب بپردازند. تعداد زنبورهای تازه کار برای جستجوی همسایگی در جوابهای زنبورهای پیشتازی که به کندو بازگشته اند از فرمول زیر محاسبه می‌گردد:

$$n \text{ follower Bees} = \max ([D_i, nDance0], 1)$$

مقدار $nDance0$ برابر ۳ در نظر گرفته شده است. بر این اساس تعداد زنبورهای تازه کار تخصیص یافته برای هر زنبور پیشتاز در صورتی که به کندو بازگردد به صورت زیر خواهد بود:

جدول (۸): تعداد زنبورهای تازه کار تخصیص یافته به هر زنبور پیشتاز برای جستجوی همسایگی

شماره زنبور پیشتاز	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
تعداد زنبورهای تازه کار تخصیص یافته	4	3	3	3	2	2	2	2	2	2

برای جستجوی همسایگی از روشهایی مانند Swap و Reverse ... استفاده شده است که بصورت زیر می‌باشند:
در روش Swap از جواب شدنی که از تکرار قبلی بدست آمده دو تا از فعالیت‌ها به تصادف انتخاب شده و جایشان عوض می‌گردد سپس این لیست همانند روشی که در مثال گفته شد به یک لیست شدنی تبدیل می‌گردد. به عنوان نمونه اگر در همان مثال نمونه دو فعالیت ۶ و ۱۰ بصورت تصادفی انتخاب گردند و جایشان عوض گردد لیست زیر حاصل می‌شود که لیستی نشدنی است.

$$NL = [1, 4, 7, 5, 2, 10, 8, 9, 3, 6, 11, 12]$$

لذا طبق روش مثال، فعالیت‌ها بترتیب وارد لیست می‌گردند و لیست، از فعالیتی که قابل انجام نباشد می‌گذرد و روند زیر را ادامه خواهد داد تا به لیست NL2 که لیست شدنی است تبدیل گردد. (فعالیت‌های ۱۰ و ۹ و ۱۲ در لیست NL قابل انجام نیست بنابراین به آخر لیست منتقل می‌گردند.)

$$NL = [1, 4, 7, 5, 2, (10), 8, (9), 3, 6, 11, (12)]$$

$$NL = [1, 4, 7, 5, 2, 8, 3, 6, 11, (10), (9), (12)]$$

بدین صورت لیست NL2 که لیستی شدنی است بصورت زیر می‌باشد:

$$NL_2 = [1, 4, 7, 5, 2, 8, 3, 6, 11, 10, 9, 12]$$

همانطور که در بالا بیان شد لیست NL2 یک لیست شدنی خواهد بود لذا سایر موارد طبق قبل بر روی این جواب اجرا می‌گردد.

برای دستور Reverse نیز دو فعالیت به تصادف انتخاب می‌گردد و جای این دو فعالیت عوض می‌گردد و سپس تمامی فعالیت‌های موجود بین این دو فعالیت بصورت معکوس چیده می‌شوند و بعد از آن، سایر موارد برای شدنی کردن جواب انجام می‌گیرد. به عنوان نمونه اگر همان جواب اولیه مثال نمونه را به عنوان بهترین جواب اولین تکرار در نظر بگیریم روند جواب دوم در اثر عمل همسایگی توسط دستور Reverse بصورت زیر خواهد بود:

$$NL = [1, 4, 7, 5, 2, 6, 8, 9, 3, 10, 11, 12]$$

اگر به تصادف دو عدد ۴ و ۸ انتخاب گردند جواب جدید بصورت زیر خواهد بود که نشدنی است.

$$NL = [1, 8, 6, 2, 5, 7, 4, 9, 3, 10, 11, 12]$$

روند کار برای شدنی کردن جواب بصورت زیر خواهد بود:

$$NL = [1, (8), (6), 2, (5), (7), 4, (9), 3, 10, 11, (12)]$$

$$NL = [1, 2, 4, 3, 10, 11, (8), (6), 5, 7, (9), (12)]$$

$$NL_2 = [1, 2, 4, 3, 10, 11, 5, 7, 5, 8, 6, 9, 12]$$

و بدینگونه جواب جدید تولید شده و دوباره سایر گامهای الگوریتم به اجرا در خواهد آمد.

۳- نتایج و بحث

گسترده‌گی حالت‌های مختلف این مسئله با فرضیات گوناگون که هریک در شرایط عملی خاص خود صادق است و الگوریتم‌ها و روش‌های حل مختلفی که در طی زمان برای حل این حالت‌های متفاوت طراحی شده است لزوم بوجود آمدن یک دسته از مسائل استاندارد برای این حالت‌های متفاوت و بوجود آوردن امکان مقایسه الگوریتم‌های مختلف را نمایان می‌کند. این کار برای اولین بار توسط دیویس^۱ صورت گرفت. او ۸۳ مثال استاندارد از مسئله زمانبندی پروژه با منابع محدود (RCPSp) ایجاد نمود. پاترسون^۲ تعداد ۱۱ مثال نمونه و تالبوت و پاترسون^۳ تعداد ۱۰ مثال دیگر ایجاد کردند. پاترسون^۴ یک مجموعه متشکل از مسائل بالا را به همراه ۶ مثال نمونه دیگر از دیویس گردآوری نمود و مجموعه‌ای متشکل از ۱۱۰ مثال نمونه استاندارد بوجود آورد. همه مسائل فوق برای حالت RCPSp تک حالت^۵ طراحی شده‌اند. کار مفیدی که او انجام داد این بود که با استفاده از الگوریتم‌های شناخته شده در زمان خود، جواب بهینه برای کلیه مسئله‌های مورد نظر را با معیار کمترین زمان اتمام پروژه بدست آورد و به مجموعه اضافه نمود. مسئله‌های فوق به مسائل پاترسون معروف شدند و تحقیقات زیادی نظیر دموملستر و هرولنکولیش و درگزل و بسیاری از تحقیقات دیگر بکار گرفته شدند.

در حالی که بزرگترین مزیت دسته مسائل پاترسون وجود جواب بهینه برای این مسائل و الگوریتم‌های دقیق و ابتکاری متعددی که روی آنها آزمایش شده‌اند می‌باشد، این مسائل از جهت تعریف پارامترها برای آزمایش الگوریتم‌ها تحت شرایط متفاوت

¹- Davis, E.W

²- Patterson, J.H, Huber, W.D

³- Talbor, F.B and Patterson, J.H

⁴- Patterson, J.H

⁵- Single mode Resource Constrained Project Scheduling (RCPSp)

دارای ضعف می باشند. در طرح مسائل استاندارد نکته مهم این است که بتوان پارامترهایی را در ایجاد مسائل فوق تعیین نمود که پیچیدگی مسئله را کنترل کند.

به همین دلیل مسائل استاندارد دیگری بوجود آمدند که از جمله به کار آوارز و تاماریت^۱ می توان اشاره کرد که در آن یک طرح فاکتوریل کامل برای پارامترهای در نظر گرفته شده برای تولید مسائل RCPSP بکار گرفته شد و شامل ۱۴۴ مسئله می باشد. در این مسائل ۵ نوع پارامتر بطور مناسب برای ایجاد یک طرح فاکتوریل کامل تغییر می کنند و در آن مسائل با ۲۵ و ۴۹ و ۱۰۱ فعالیت در نظر گرفته شده است.

جدول (۹): تنظیم پارامتر تعداد زنبورهای پیشتاز برای الگوریتم زنبورهای عسل در ۵۰۰۰ تکرار

شماره مسئله	تعداد زنبورهای پیشتاز	Average CPU Time	Average Cmax	شماره مسئله	تعداد زنبورهای پیشتاز	Average CPU Time	Average Cmax
J10	10	0.19	19.13	J18	10	0.22	26.86
	15	0.26	19.13		15	0.33	26.86
	20	0.43	19.13		20	0.66	26.86
	25	1.12	19.13		25	1.98	26.86
	30	3.26	19.13		30	4.21	26.86
J12	10	0.19	21.42	J20	10	0.39	26.86
	15	0.27	21.42		15	0.46	31.45
	20	0.45	21.42		20	0.87	29.86
	25	1.5	21.42		25	2.49	29.86
	30	3.26	21.42		30	4.88	29.79
J14	10	0.21	24.59	J30	10	0.77	43.89
	15	0.3	21.53		15	0.91	43.89
	20	0.51	21.53		20	0.169	41.65
	25	1.63	24.52		25	2.98	41.65
	30	3.49	24.52		30	6.83	41.65

بعد از آن کولیش برای مسئله RCPSP تک حالت به تعداد ۴۸۰ مسئله نمونه که دارای ۳۰ فعالیت بود ایجاد کرد و برای مسئله RCPSP چند حالت به تعداد ۶۴۰ مسئله نمونه ایجاد کرد که از این تعداد تنها ۵۳۶ عدد دارای جواب موجه بودند. کلیه مسائل دارای ۱۰ فعالیت بودند. نتایج کار آنها در تحقیقات زیادی نظیر بروکر و همکاران و بسیاری از تحقیقات دیگر بکار رفته است. کولیش و اسپرچر به مسائل قبلی، مسائل جدیدی از قبیل j12, j14, ..., j30 و... افزودند و به تعداد ۱۰۰۰۰ عدد مسئله نمونه ایجاد کردند.

تنظیم پارامترهای الگوریتم زنبورهای عسل برای حل مسائل استاندارد MRCPSP

همانطور که در بخش ۲-۱ بیان شد این الگوریتم به پارامترهای مختلفی احتیاج دارد. برای تنظیم این پارامتر الگوریتم زنبورهای عسل مسائل مختلف استاندارد مختلف، چندین بار توسط الگوریتم با مقادیر مختلف مورد حل قرار گرفته است تا پارامتر تعداد زنبور پیشتاز مناسب برای انجام بهترین عملکرد الگوریتم مذکور بدست آید. برای این منظور مسائل سری j10, j12, و... و j30 هر کدام ۵ بار با یک مجموعه تعداد زنبورهای پیشتاز بین ۱۰ تا ۳۰ زنبور بصورت [10,15,...,30] مورد حل قرار گرفته و دو معیار مقدار میانگین تابع هدف و میانگین زمان مصرف شده CPU برای انتخاب تعداد زنبورهای پیشتاز بهینه در نظر گرفته شده است که نتایج در جدول ۹ آورده شده است که بهترین مقادیر نیز برای این پارامتر با رنگ تیره تر نمایش داده شده است. با

¹- Alvarez-Valds,R. and Tamarit, J.M

توجه به اینکه نتایج حل مسائل J30 بدلیل پیدا نشدن جواب‌های بهینه آن تاکنون، موجود نبوده، مقایسه آن با سایر الگوریتم‌ها موجود نیست و در جداول زیر آورده نشده است.

برای سایر پارامترها از قبیل تعداد محل‌های انتخابی و بهترین محل‌ها و... تنظیم پارامتر به صورت آنلاین (بهنگام سازی پویا) از طریق جدول ۴ و روش تصادفی استفاده شده است که در مثال قابل بررسی است. این الگوریتم با Matlab Ver 2010a برنامه نویسی شده و با رایانه‌ای با مشخصات CPU 2.1 GHZ و رم 2.1 GB اجرا گشته است.

نتایج عملکرد الگوریتم زنبورهای عسل در حل مسائل استاندارد PSPLIB مسئله MRCPSP

در این بخش مسائل استاندارد MRCPSP مورد بررسی قرار گرفته است که همانطور که بیان شد در کتابخانه این دسته از مسائل مجموعه‌های j_{10} و j_{12} و j_{14} و j_{16} و j_{18} و j_{20} و j_{30} موجود است. مسائلی با نام‌های c_{15} و c_{21} و m_1 و m_2 و m_4 و m_5 و n_0 و n_1 و... نیز در مجموعه مسائل استاندارد MRCPSP نیز به چشم می‌خورند که تفاوت‌هایی از نظر تعداد منابع و فعالیت‌ها دارند. به عنوان مثال مسائل دسته C دارای ۱۸ فعالیت و ۲ منبع تجدید پذیر می‌باشند و مسائل دسته m نیز دارای ۱۸ فعالیت و ۲ منبع تجدید پذیر می‌باشند مسائل دسته n_0 دارای ۱۴ فعالیت و تنها دو منبع تجدید پذیر و n_1 دارای ۱۸ فعالیت و ۱ منبع تجدید پذیر و ۲ منبع تجدید پذیر و n_3 نیز دارای ۳ منبع تجدید پذیر و ۲ منبع تجدید پذیر است.

در این مقاله تنها از دسته مسائل سری J برای مقایسه کمک گرفته شده است که شامل مسائل j_{10} و j_{12} و... و j_{20} می‌باشد. استفاده از سایر مسائل استاندارد MRCPSP می‌تواند از جمله توسعه‌های آتی این مقاله در نظر گرفته شود. در ابتدا مسئله j_{10} مورد بررسی قرار گرفته است این مسائل دارای دو منبع تجدید پذیر و دو منبع تجدید ناپذیر هستند. از ۶۴۰ مسئله نمونه در این دسته تنها ۵۳۶ عدد از آنها دارای جواب شدنی هستند. نتایج بر حسب ۵۰۰۰ تکرار و بر اساس میانگین انحراف جواب از حد پایین مرتب شده‌اند. الگوریتم زنبورهای عسل تنها ۰.۰۵ درصد انحراف از حد پایین داشته است. برای تمامی مسائل MRCPSP سری J به جز j_{30} جواب‌های بهینه بدست آمده است لذا حد پایین همین جواب‌های بهینه در نظر گرفته شده است.

جدول (۱۰): مقایسه نتایج عملکرد الگوریتم زنبور عسل با سایر الگوریتم‌ها برای مسائل j_{10} چندحالت

مسئله	منبع	تعداد جواب‌های شدنی	متوسط انحراف از میانگین	درصد یافتن جواب‌های بهینه
J10 الگوریتم			در ۵۰۰۰ تکرار	
Bees algorithm	This paper	536	0.05	98.5
Differential Evolution	Damak et al.	536	0.06	99.25
Hybrid Genetic Algorithm	Lova et al.	536	0.06	98.51
PSO	Jarboui et al.	536	0.09	99.30
Scatter search	Ranjbar et al.	536	0.21	--
SA	Bouleimen et al	536	0.18	---
Genetic Algorithm	Jozefowska et al.	536	1.16	96.50

همانطور که از نتایج بالا مشخص است الگوریتم زنبور عسل در حل مسئله j_{10} در مسائل MRCPSP رتبه اول را به خود اختصاص داده است و تنها ۰.۰۵ درصد انحراف از جواب‌های بهینه در ۵۰۰۰ تکرار دارد الگوریتم بعدی که در رتبه دوم قرار دارد، الگوریتم ژنتیک هیبریدی است که توسط آنتونیو وهمکاران در سال ۲۰۰۹ توسعه یافته است که ۰.۰۶ درصد انحراف داشته است.

الگوریتم جستجوی پرندگان که توسط جاربی و همکاران^۱ در سال ۲۰۰۸ میلادی ایجاد شده است رتبه سوم را داراست که ۰.۰۹ درصد انحراف داشته است. الگوریتم بعدی نیز الگوریتم تکامل تفاضلی (DE) است که در سال ۲۰۰۹ توسط داماک و همکاران^۲ برای حل این مسئله مورد استفاده قرار گرفته است. الگوریتم جستجوی پراکندگی نیز توسط رنجبر و همکاران در سال ۲۰۰۹ مورد استفاده قرار گرفته است که مقدار ۰.۲۱ درصد از جوابهای بهینه مسائل j10 انحراف داشته است. دسته دیگر مسائل RCPSP چند حالتی (مد)، مسائل j12 است که دارای ۱۴ فعالیت (۲ فعالیت موهمی) و دو منبع تجدید پذیر و دو منبع تجدید ناپذیر است. در مورد این مسئله الگوریتم زنبورهای عسل در رتبه پنجم نسبت به سایر الگوریتم‌های که در بخش قبل توضیح داده شد، قرار دارد. متوسط انحراف از میانگین جوابهای بهینه در ۵۰۰۰ تکرار در این مسئله ۰.۷۸ درصد بوده است. البته در دییات این مسائل گاه از ۶۰۰۰ تکرار نیز برای مقایسه استفاده شده است

جدول (۱۱) : مقایسه نتایج عملکرد الگوریتم زنبور عسل با سایر الگوریتمها برای مسائل j12 چندحالتی

مستله	منبع	تعداد جوابهای شدنی	متوسط انحراف از میانگین در ۵۰۰۰ تکرار	درصد یافتن جوابهای بهینه
J12 الگوریتم				
Differential Evolution	Damak et al.	547	0.11	99.30
PSO	Jarboui et al.	547	0.14	98.47
SA	Bouleimen et al	547	0.19	91.20
Scatter search	Ranjbar et al.	547	0.65	--
Bees algorithm	This paper	547	0.78	88.07
Genetic Algorithm	Jozefowska et al.	547	1.73	--

در جداول زیر، مسائل j14 و j20 قرار گرفته است که الگوریتم زنبورهای عسل در مورد این دو مسئله نیز در ۵۰۰۰ تکرار رتبه پنجم را به خود اختصاص داده است. در مورد مسائل j14 تنها ۰/۸۱ درصد انحراف از جوابهای بهینه و در مورد مسئله j20 که مسئله بزرگتری نسبت به سایر مسائل است مقدار ۳/۲۲ درصد انحراف از جوابهای بهینه بدست آمده است.

جدول (۱۲) : مقایسه نتایج عملکرد الگوریتم زنبور عسل با سایر الگوریتمها برای مسائل j14 چندحالتی

مستله	منبع	تعداد جوابهای شدنی	متوسط انحراف از میانگین در ۵۰۰۰ تکرار	درصد یافتن جوابهای بهینه
J14 الگوریتم				
Hybrid Genetic Algorithm	Lova et al.	551	0.14	92.92
Scatter search	Ranjbar et al.	551	0.24	--
Differential Evolution	Damak et al.	551	0.34	97.60
PSO	Jarboui et al.	551	0.44	91.11
Bees algorithm	This paper	551	0.81	87.65
SA	Bouleimen et al	551	0.92	82.60
Genetic Algorithm	Jozefowska et al.	551	1.73	--

^۱- Jarboui

^۲- Damak

جدول (۱۳): مقایسه نتایج عملکرد الگوریتم زنبور عسل با سایر الگوریتمها برای مسائل j20 چندحالت

الگوریتم	منبع	تعداد جوابهای شدنی	متوسط انحراف از میانگین در ۵۰۰۰ تکرار	درصد یافتن جوابهای بهینه
Differential Evolution	Damak et al.	554	0.70	91.75
Hybrid Genetic Algorithm	Lova et al.	554	0.87	80.32
PSO	Jarboui et al.	554	1.21	74.19
Scatter search	Ranjbar et al.	554	1.64	--
SA	Bouleimen et al.	554	2.10	66.90
Bees algorithm	This paper	554	3.22	60.21
Genetic Algorithm	Jozefowska et al.	554	6.74	--

- نتیجه گیری

در این مقاله، الگوریتم فراابتکاری زنبورهای عسل برای حل مساله زمانبندی پروژه با محدودیت منابع چندحالت (MRCPSP) توسعه یافت که نتایج حاکی از عملکرد خوب این الگوریتم فراابتکاری در حل این سری از مسائل بود. در توسعه های آتی می توان از این الگوریتم برای حل مسائل MRCPSP در حالتی که انقطاع فعالیت ها نیز مجاز باشد استفاده کرد همچنین می توان به مسائلی از قبیل زمان بندی پروژه چندهدفه با محدودیت منابع و مسائل RCPSP چند پروژه ای اشاره کرد.

منابع :

- 1- Alcaraz, J. Maroto, C. Ruiz, R. 2003, Solving the multi-mode resource-constrained project scheduling problem with genetic algorithms, Journal of the Operational Research Society, 54 : 614-626.
- 2- Barrios, A. Ballestin, F. Valls, V. 2009, A double genetic algorithm for the MRCPSP/max, Computers and Operations Research, doi:10.1016/j.cor.
- 3- Bouleimen, K. Lecocq, H. 2003, A new efficient simulated annealing algorithm for the resource-constrained project scheduling problem and its multiple mode version, European Journal of Operational Research, 149, 2 : 268-281.
- 4- Brucker, P. Drexl, A. Mohring, R. Neumann, K. Pesch, E. 1999, Resource-constrained project scheduling: Notation, classification, models, and methods, European Journal of Operational Research 112, :3-41.
- 5- Brucker, P. Knust, S. 2001, Resource-constrained project scheduling and timetabling, Lecture Notes in Computer Science, 2079 : 277-293
- 6- Calhoun, K.M. Deckro, R.F. Moore, J.T. Chrissis, J.W. Hove, J.C.V. 2002, Planning and re-planning in project and production scheduling, Omega – The international Journal of Management Science, 30, 3:155-170.
- 7- Damak, N. Jarboui, B. Siarry, P. Loukil, T. 2009, Differential Evolution for solving multi-mode resource-constrained project scheduling problems, Computers & Operations Research, Volume 36, Issue 9, September: 2653-2659.
- 8- Demeulemeester, E. L. Herroelen, W. S. 2002, Project Scheduling, Kluwer Academic Publishers: 500-526

- 9- Hartmann, S. 2001, Project scheduling with multiple modes: A genetic algorithm, *Annals of Operations Research*, 102: 111–135.
- 10- Jarboui, B. Damak, N. Siarry, P. Rebai, A. 2008, A combinatorial particle swarm optimization for solving multi-mode resource-constrained project scheduling problems, *Applied Mathematics and Computation*, 195 : 299–308.
- 11- Jozefowska, J. Mika, M. Rozycki, R. Waligora, G. We_glarz, J. 2001, Simulated annealing for multi-mode resource-constrained project scheduling, *Annals of Operations Research*, 102: 137–155.
- 12- Kolisch, R. Drexl, A. 1997, Local search for non-preemptive multi-mode resource constrained project scheduling, *IIE Transactions*, 29 : 987–999.
- 13- Lova, A. , Tormos, P. Cervantes, M. Barber F. 2009, An efficient hybrid genetic algorithm for scheduling projects with resource constraints and multiple execution modes, *Int. J. Production Economics*, 117 :302–316.
- 14- Nudtasomboon, N. Randhawa, S.U. 1997, Resource-constrained project scheduling with renewable and non-renewable resources and time-resource tradeoffs, *Computers and Industrial Engineering*. 32,1 :227–242.
- 15- Ozdamar, L. 1999, A genetic algorithm approach to a general category project scheduling problem, *IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics, Part C: Applications and Reviews*, 29 : 44–59.
- 16- Pesch, E. 1999, Lower bounds in different problem classes of project schedules with resource constraints, in, *We_glarz*, 193: 53–76.
- 17- Pham, D.T. Ghanbarzadeh, A. Koç, E. Otri, S. Rahim, S. and Zaidi, M. ,2006, The Bees Algorithm – A Novel Tool for Complex Optimisation Problems, *Proceedings of IPROMS, Conference:454-461*.
- 18- Pham, D.T., Afify, Ashraf. 2007, Ebubekir Koc Manufacturing cell formation using the Bees Algorithm, *IPROMS Innovative Production Machines and Systems Virtual Conference, Cardiff*.
- 19- Ranjbar, M. de Reyck, B. Kianfar, F. 2009, A hybrid scatter search for the discrete time/resource trade-off problem in project scheduling, *European Journal of Operational Research*, 193 :35–48.
- 20- Sabzehparvar, M. Seyed-Hosseini, S.M. 2008, A mathematical model for the multimode resource-constrained project scheduling problem with mode dependent time lags, *Journal of Supercomputing*, 44 , 3 : 257–273.
- 21- Sadeghi, A. Safi Samghabadi, A. Barzinpour, F. 2011, Solving Resource Constrained Project Scheduling with Bees Algorithm, *6th International Project Management Conference: 159-172*.
- 22- Talbot, F.B. 1982, Resource-Constrained Project Scheduling Problem with Time-Resource Trade-Offs, The Nonpreemptive Case, *Management Science*, 28: 1197-1210.
- 23- Varma, V.A. Uzsoy, R. Pekny, J. Blau, G. 2007, Lagrangian heuristics for scheduling new product development projects in the pharmaceutical industry, *Journal of Heuristics*, 13 ,5: 403–433.
- 24- Wong, Li-Pei, Yoke, Malcolm Hean Low Chin Soon Chong ,2008, A Bee Colony Optimization Algorithm for Traveling Salesman Problem , *2008 Second Asia International Conference on Modelling Simulation* : 818-823.
- 25- Yang, X.S. 2005. *Engineering Optimizations Via Nature-Inspired Virtual Bee Algorithms, Artificial Intelligence and Knowledge Engineering Applications: A Bioinspired Approach, LECTURE NOTES IN COMPUTER SCIENCE 3562: 317-323*.

- 26- Zhu, G. Bard, J.F. Yu, G. 2008, A branch-and-cut procedure for the multimode resource-constrained project-scheduling problem, *INFORMS Journal on Computing*, 18: 377–390.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی